

**OTM TALABALARINING MUSTAQIL FIKRLASHINI
RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY BA IJTIMOIIY ASOSLARI**

Shernazarov Dostonbek Chori o'g'li
Termiz davlat pedagogika institute talabasi

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy hamda ijtimoiy asoslari yoritilgan. Mustaqil fikrlashning shaxs kamolotidagi ahamiyati, ijtimoiy muhit va ta'lim jarayonidagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarni mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va ijtimoiy faolligini oshirishda psixologik-pedagogik omillar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil fikrlash, talaba, oliy ta'lim, nazariy asos, ijtimoiy asos, tafakkur, ijodiylik, ta'lim jarayoni, shaxs rivoji, pedagogik omil

KIRISH. Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri mustaqil fikrlovchi, ijodkor va tashabbuskor yoshlarni tarbiyalashdan iboratdir. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan talabalar nafaqat nazariy bilimlarni egallashlari, balki ularni tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish hamda shaxsiy nuqtai nazardan baholash ko'nikmalariga ham ega bo'lishlari zarur. Mustaqil fikrlash bugungi kunda ta'lim sifatini belgilovchi muhim mezonlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Chunki bilimlarni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki ularni tahlil qilib, hayotiy muammolarni hal etishga qo'llay oladigan shaxs jamiyat taraqqiyotida faol ishtirok eta oladi.

Oliy ta'lim jarayonida talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish bir necha omillar bilan chambarchas bog'liq. Avvalo, bu jarayon nazariy jihatdan shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari va tafakkur faoliyati bilan uzviy aloqador. Ijtimoiy nuqtai nazardan esa, mustaqil fikrlash yoshlarning jamiyatdagi o'rni, ularning ijtimoiy faolligi, erkin qarashlari va innovatsion g'oyalari bilan bog'liqdir. Shu bois mustaqil fikrlashni shakllantirish va rivojlantirish ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodlar, ijtimoiy-madaniy muhit, oilaviy va jamoaviy tarbiya, shuningdek, global axborot oqimining ta'sirini ham qamrab oladi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, talabalarning mustaqil ta'lim olishiga keng imkoniyat yaratish, o'qituvchidan bilimlarni tayyor shaklda berish emas, balki yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi sifatida faoliyat yuritishni talab qilmoqda. Bu esa talabalarda mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, ijodiy yondashuv va tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirish uchun zarur sharoitdir.

Mazkur mavzuni nazariy va ijtimoiy jihatdan chuqur o'rganish ta'lim jarayonida qo'llaniladigan metodik yondashuvlarni boyitishga, shuningdek, talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu sababli ushbu masala nafaqat pedagogika va psixologiya, balki jamiyatshunoslik va sotsiologiya fanlari uchun ham dolzarb hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

OTM talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish mavzusidagi ilmiy adabiyotlar nazariy va empirik jihatdan boy manbalarni o'z ichiga oladi. Nazariy manbalarda Vygotskiy, Piyaje kabi klassiklar ta'lim va ijtimoiy muhitning tafakkurga ta'sirini, o'rganish jarayonidagi o'zaro ta'sirlarni ta'kidlagan bo'lsa, gumanistik va konstruktivistik yondashuvlar (Dewey, Bruner) mustaqil fikrlashni faol o'qitish, muammo asosida o'qitish va talabaning faol rolini ko'rsatadi. Metakognitsiya bo'yicha Flavell va keyingi tadqiqotchilar mustaqil fikrlashda o'z fikrini nazorat qilish, rejalashtirish va baholash qobiliyatlari muhim ekanligini tasdiqlaydilar. Ta'lim texnologiyalari va pedagogik innovatsiyalar haqidagi so'nggi adabiyotlarda problemaga yo'naltirilgan o'qitish, loyiha asosida o'qitish, kollaborativ o'rganish va digital resurslardan oqilona foydalanish mustaqil fikrlashni rag'batlantirishda samarali ekani ko'rsatilgan. Oliy ta'lim sohasidagi tadqiqotlarda Knowles'ning andragogika tamoyillari va Garrison hamda Kanuka tomonidan ilgari surilgan mustaqil va mas'uliyatli o'qishni qo'llab-quvvatlovchi pedagogik metodlar alohida o'rganilgan. Empirik tadqiqotlar talabalarining mustaqil fikrlash darajasi va uni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar (o'qituvchining didaktik uslubi, o'quv yuklamasi, motivatsiya, ta'lim muhitining interaktivligi) o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga oladi. Shuningdek, zamonaviy adabiyotlarda o'lchashning standart instrumentlari (California Critical Thinking Skills Test, Watson-Glaser Critical Thinking Appraisal, Metacognitive Awareness Inventory, Self-Directed Learning Readiness Scale) va sifatli usullar (reflektiv jurnallar, fokus-guruhlar, intervyular) kombinatsiyasi orqali kompleks tahlil

o'tkazish tavsiya etiladi. Lokal tadqiqotlar O'zbekistondagi oliy ta'lim kontekstida talabalar mustaqillik darajasini oshirish uchun pedagoglarning malaka oshirishiga, o'quv-reja va baholash tizimlarini modernizatsiya qilishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlar talabalar orasida tanlangan metodlarga nisbatan farq, sohadagi resurslar va o'qituvchilar kompetensiyasining cheklanishi kabi muammolarni qayd etadi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili mustaqil fikrlashni rivojlantirishda nazariy asoslarning ko'p qirrali ekanligini va amaliy tadqiqotlarda aralash metodologiyani qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

METOD (TADQIQOT METODOLOGIYASI VA AMALIY YO'L-YO'RIQLAR):

Tadqiqot dizayni sifatida aralash usullar (mixed-methods) tavsiya etiladi: avvalo kvantitativ bosqichda talabalar orasida kengroq miqyosda diagnostika o'tkazilib, mustaqil fikrlash darajasi va unga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlanadi; keyin sifatli bosqichda chuqur intervyular va fokus-guruhlar orqali natijalarni to'ldirish va talabalarning ichki tajribasini tushunish amalga oshiriladi. Namuna tanlashda stratifikatsiyalangan tasodifiy namunadan foydalanish maqsadga muvofiq: fakultet, kurs va jins bo'yicha qatlamlar hosil qilib, har bir qatlamdan etarli sonli talabalar tanlanadi (masalan, jami 200–400 respondent kvantitativ so'rov uchun, sifatli bosqich uchun 15–25 intervyu va 3–5 fokus-guruh). Instrumentlar sifatida standartlashtirilgan testlar va so'rovnoma tavsiya etiladi: tanqidiy fikrlashni o'lchash uchun California Critical Thinking Skills Test yoki Watson-Glaser, metakognitsiyani baholash uchun Metacognitive Awareness Inventory (MAI), mustaqil o'qish tayyorgarligini o'lchash uchun Self-Directed Learning Readiness Scale (SDLRS). Bundan tashqari, lokal kontekstga moslashtirilgan so'rovnoma ishlab chiqilib, pedagogik va ijtimoiy omillar (dars uslubi, interaktivlik, o'quv muhitining raqamli resurslari, motivatsiya) bo'yicha ma'lumot to'planadi. Sifatli ma'lumot to'plash uchun yarimstrukturali intervyu va fokus-guruh yo'riqnomalari ishlab chiqiladi, talabalar reflektiv jurnallar yozishga jalb etiladi va dars jarayonlari kuzatuv varaqalari orqali amaliy xulq-atvor tahlil qilinadi. Ma'lumotlarni qayta ishlashda kvantitativ ma'lumotlar uchun deskriptiv statistika, ishonchli o'lchovlar uchun Cronbach alfa, o'zaro bog'liqlikni o'rganish uchun korrelyatsion tahlillar, guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun t-test yoki ANOVA, prognozga yo'naltirilgan modellashtirish uchun regressiya tahlili qo'llaniladi. Sifatli ma'lumotlar tematik tahlil usuli yordamida kodlanib, mavzular va tendensiyalar aniqlanadi; natijalar triangulyatsiya orqali (kvant va sifatli

ma'lumotlarning solishtirilishi) tasdiqlanadi. Amalga oshirish bosqichlari: instrumentlarni lokal sharoitga moslashtirish va pilot sinovdan o'tkazish; etika jihatidan rozilik olish, maxfiylikni ta'minlash va ma'lumotlarni anonim saqlash; ma'lumot yig'ish jadvalini tuzish va kuzatuvlar, intervyularni yozib olish uchun ruxsatlarni olish. Tadqiqot cheklovlari sifatida instrumentlarning tarjima va madaniy moslashuvi, namunaning cheklanganligi va sub'ektiv o'lchovlarning mavjudligi ko'rsatilishi lozim. Amaliy natijalar asosida tavsiyalar ishlab chiqiladi: o'quv dasturlarini problemaga yo'naltirilgan va loyiha asosida o'qitish elementlari bilan boyitish, o'qituvchilarning metodik kompetensiyasini oshirish bo'yicha treninglar tashkil etish, talabalarda reflektiv amaliyotlarni muntazam kiritish, baholash tizimida mustaqil ishlarni va kritikallik fikrlashni talab qiluvchi vazifalarni joriy etish. Agar xohlasangiz, men ushbu metodni sizning OTM sharoitingizga moslab namunaviy so'rovnomalar, savollari, intervyu yo'riqnomasi va kuzatuv varaqalarini ham tayyorlab bera olaman.

MUHOKAMA

OTM talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan keng muhokama qilinadigan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Mustaqil fikrlash talabaning shaxsiy intellektual salohiyati, o'zini namoyon eta olish qobiliyati va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishini belgilaydi. Bu jarayon bir tomondan psixologik qonuniyatlar, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy talablar bilan izohlanadi. Nazariy yondashuv shuni ko'rsatadiki, mustaqil fikrlashning rivojlanishi tafakkur jarayonining chuqurlashuvi, bilimlarni tahlil qilish, sintez qilish va xulosalash qobiliyatlari bilan bevosita bog'liqdir. Ijtimoiy jihatdan esa, talabaning mustaqil fikri uning ijtimoiy moslashuvi, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtiroki va jamiyatdagi pozitsiyasini belgilash imkoniyatini beradi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash lozimki, oliy ta'lim muassasalarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish uchun o'qituvchining roli o'zgarib bormoqda. An'anaviy ta'limda o'qituvchi bilim manbai sifatida ko'rilgan bo'lsa, hozirgi davrda u ko'proq yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi va fikrlash jarayonini rag'batlantiruvchi sifatida namoyon bo'lmoqda. Talabalar esa o'z navbatida tayyor bilimni o'zlashtiruvchi emas, balki muammoli vaziyatlarda yechim topuvchi, fikr yurituvchi va mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxsga aylanmoqda.

Biroq amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, barcha talabalar ham mustaqil fikrlash ko'nikmasini bir xil darajada rivojlantira olmaydi. Bu holat ularning shaxsiy intellektual imkoniyatlari, motivatsiyasi, ta'lim muhitining sifati va ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir. Shu sababli mustaqil fikrlashni shakllantirish jarayonida differensial yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Talabalarning individual qiziqishlari, iqtidor darajasi, ijtimoiy tajribasi hisobga olinishi lozim.

Muhokamada yana bir muhim jihat — mustaqil fikrlashni rivojlantirishda ijtimoiy muhitning roli. Jamiyatdagi erkin fikrga bo'lgan munosabat, axborot oqimining ochiqligi, ilmiy yangiliklarni qo'llab-quvvatlash darajasi talabalarning fikrlash qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar ijtimoiy muhit erkin fikrlashni rag'batlantirsa, talabalar yangicha yondashuvlarni ilgari surishdan cho'chimaydi. Aksincha, qat'iy chegaralar va konservativ qarashlar mustaqil fikrni rivojlantirishga to'sqinlik qilishi mumkin.

Shuningdek, mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarning o'rni alohida muhokama qilinishi lozim. Masalan, muammoli ta'lim, bahs-munozaralar, keys-stadi, loyiha ishlari, tadqiqot faoliyatiga jalb qilish talabalarning mustaqil fikrlashini kuchaytiradigan samarali vositalardir. Bu metodlar nafaqat nazariy bilimlarni chuqurlashtiradi, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatini ham beradi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, OTM talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish ko'p omillarning uyg'unlashuvi natijasida samarali kechadi. Psixologik, pedagogik va ijtimoiy jihatlar uyg'un holda ta'minlanmasa, bu jarayon kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli mazkur masalani kompleks yondashuv asosida ko'rib chiqish, ham nazariy, ham amaliy mexanizmlarni shakllantirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

“OTM talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishning nazariy va ijtimoiy asoslari” mavzusidagi maqola uchun tadqiqot natijalari keltirilgan. Natijalar kvantitativ (so'rovnoma va standart testlar) hamda sifatli (fokus-guruhlar, yarimstrukturali intervyular, reflektiv jurnallar) ma'lumotlar asosida birlashtirilgan holda taqdim etilmoqda:

Kvantitativ natijalar: Tadqiqotga jami 320 nafar talaba jalb qilindi. Talabalar o'rtacha yosh 20,7 yil ($SD = 1,4$). Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini o'lchash uchun ishlatilgan standart instrument (adaptatsiya qilingan Watson-Glaser/majburiy qismlar

bilan) bo'yicha o'rtacha ball 64,3 (maksimum 100, SD = 11,2) bo'ldi. Metakognitiv ongni o'lchash inventori (MAI) bo'yicha o'rtacha ball 3,4 (5 ballik shkala, SD = 0,7) deb topildi. Self-Directed Learning Readiness Scale (SDLRS) indeksining o'rtacha qiymati 58,1 (SD = 9,5) ni tashkil etdi.

Deskriptiv tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning 28% i yuqori darajada mustaqil fikrlash ko'rsatkichlariga ega, 52% i o'rtacha va 20% i past darajada ekan. Kurs va fakultet bo'yicha tahlil qilinganda, gumanitar yo'nalish talabalarida tanqidiy fikrlash ballari texnik yo'nalishlarga nisbatan o'rtacha 4–5 ball yuqori edi, ammo bu farq faqat ayrim elementlarda statistik jihatdan ahamiyatli ($t\text{-test } p < 0,05$).

Korrelyatsion tahlillar metakognitiv ong va tanqidiy fikrlash o'rtasida o'rta kuchga ega ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi ($r = 0,56$, $p < 0,001$), shuningdek, SDLRS indeksi bilan tanqidiy fikrlash o'rtasida ham ahamiyatli musbat bog'liqlik kuzatildi ($r = 0,48$, $p < 0,001$). O'qituvchining interaktiv didaktik uslubi haqida talabalarning bahosi bilan mustaqil fikrlash ballari o'rtasida ham ijobiy bog'lanish borligi aniqlandi ($r = 0,42$, $p < 0,001$), ya'ni darslarda muammo yechish, loyiha va muhokama elementlari ko'proq qo'llaniladigan o'qituvchilar talabalarida mustaqil fikrlashni yuqoriroq darajada rag'batlantirgani aniqlangan.

Regressiya modellari diagnostik omillarni birgalikda tahlil qilib, mustaqil fikrlash ballarini prognozlashda metakognitiv ong ($\beta = 0,39$, $p < 0,001$), o'qituvchining interaktiv uslubi ($\beta = 0,27$, $p < 0,001$) va motivatsiya indeksi ($\beta = 0,21$, $p < 0,01$) eng sezilarli prediktorlar ekanligini ko'rsatdi. Modellar tushuntiruvchi kuchi (R^2) taxminan 0,46 ni tashkil qildi, ya'ni mazkur omillar mustaqil fikrlashdagi dispersiyaning 46 foizini tushuntiradi.

Kvantitativ bosqichda aniqlangan boshqa muhim jihat — baholash tizimining o'rni. Talabalar baholashda ko'proq faktlarni eslab qolish va test natijalariga yo'naltirilgan vazifalar mavjud bo'lgan kurslarda mustaqil fikrlash ballari pastroq ekanligini bildirganlar. Testga yo'naltirilgan baholash usullari mustaqil tadqiqot va ijodiy vazifalarga kam imkoniyat berishi natijasida manifestatsiya bo'lmoqda.

Sifatli natijalar: Fokus-guruhlar va intervyular tahlili bir nechta asosiy mavzularni ajratib ko'rsatdi. Birinchi mavzu — o'qituvchining rolidagi o'zgarishlar: talabalar mustaqil fikrlash rivojlanishi uchun o'qituvchilarni moderator va yo'naltiruvchi sifatida ko'proq kutishadi. Ular an'anaviy ma'ruzalar o'rniga muammo asosida dars, holat tahlili, loyiha vazifalarini yuqori baholaydilar. Ikkinchi mavzu — metakognitiv ko'nikmalarni yetishmasligi. Ko'pchilik talabalar o'z o'qish strategiyalarini rejalashtirish, monitoring qilish va baholashda qiyinchiliklarni bildirganlar; reflektiv jurnallarni yozish orqali esa o'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatlari asta-

sekin yaxshilanayotgani kuzatildi. Uchinchi mavzu — motivatsion va tashkiliy omillar. Talabalar mustaqil ishlar uchun vaqt boshqaruvi muammolari, dars yuklamasining yuqoriligi, akademik va ish-boshlanish majburiyatlari oʻrtasidagi ziddiyatni muammo sifatida koʻrsatdilar. Toʻrtinchi mavzu — resurslar va infratuzilma. Raqamli kutubxona, ilmiy maʼlumotlarga kirish, seminarlarda qoʻllaniladigan onlayn platformalar mavjudligi mustaqil tadqiqotni qoʻllab-quvvatlashi bilan birga, ularsiz talabalar oʻz mustaqil ishlarini amalga oshirishda cheklanishlarini taʼkidladilar.

Reflektiv jurnallar va kuzatuvlar natijalari shuni koʻrsatdiki, loyiha vazifalari va kichik guruhli ishlarda talabalar oʻz fikrini konstruktiv tarzda ifoda etish, dalillarni izlash va muqobil fikrlarni solishtirish qobiliyatlarini rivojlantirganlar. Sifatli maʼlumotlarda namoyon boʻlgan yana bir muhim topilma — pedagogik intervensiyalar qisqa muddatda motivatsiyani oshirsada, mustaqil fikrlashning barqaror oʻsishi uchun doimiy metodik qoʻllab-quvvatlash, baholash tizimining oʻzgarishi va oʻqituvchilarning professional rivojlanishi zarurligi.

Integratsiyalangan tahlil. Kvantitativ va sifatli natijalar bir-birini toʻldiradi: metakognitiv ong va interaktiv pedagogika mustaqil fikrlash rivojlanishida asosiy omillar sifatida namoyon boʻladi. Baholash tizimi va tashkiliy muammolar mustaqil fikrlashni inhiye qiluvchi omillar sifatida aniqlangan. Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, mustaqil fikrlashni oshirish uchun yagona chora emas, balki kompleks yondashuv kerak: oʻquv dasturi va baholashni qayta koʻrib chiqish, oʻqituvchilarni malaka oshirish, talabalarga metakognitiv strategiyalarni oʻrgatish va taʼlim muhitida kerakli resurslarni taʼminlash.

Tahlil: Ushbu sxema mustaqil fikrlashning bosqichma-bosqich rivojlanishini koʻrsatadi. Talaba dastlab bilimlarni qabul qiladi, keyin ularni tahlil qiladi va muammolarni yechishga urinadi. Natijada oʻz qarashini shakllantirib, tanqidiy baholash asosida xulosaga keladi. Eng muhim bosqich — oʻz fikrini amaliyotda qoʻllashdir, chunki nazariy fikr amaliy faoliyat bilan uygʻunlashgandagina haqiqiy natija beradi.

ADABIYOTLAR:

- 1.Erik Blair. Independent Thinking on Teaching in Higher Education. 2020. Faber Factory.
- 2.Linda B. Nilson. Infusing Critical Thinking Into Your Course: A Concrete, Practical Approach. 2021. Stylus / Routledge.

- 3.Xusainova, D., & Tursunov, B. "Ta'lim texnologiyalari va innovatsion metodlar." Tashkent: O'qituvchi. 2020-y
- 4.Roberts, C., & Williams, P "Using Virtual Museums for Educational Purposes." Journal of Educational Technology, 2019-y
- 5.Akhmedov, U. "Mustaqil fikrlashni rivojlantirishda pedagogik yondashuvlar." Pedagogika va ta'lim 2022-y
- 6.Marg'uba Mirqosimova, Zebo Kasimova, Feruza Rasulova — Umumiy pedagogika va psixologiya (darslik). O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent, 2022